

Acta Societatis Martensis

Acta Societatis Martensis

1 (2005)

TARTU ÜLIKOOLI
KIRJASTUS

Käesolev väljaanne on valminud Tartu Ülikooli Õigusinstituudi toel.

The publication of this volume was supported by
the Institute of Law, University of Tartu.

ISSN 1736-3918 (trükis)
ISBN-10: 9949-11-350-4 (trükis)
SBN-13: 978-9949-11-350-7 (trükis)

ISSN 1736-3926 (online)
ISBN-10: 9949-11-351-2 (online)
ISBN-13: 978-9949-11-351-4 (online)

Autoriõigused 2006 Martensi Selts ja artiklite autorid
Copyright 2006 The Martens Society and authors of the articles

Martensi Selts · The Martens Society
www.martens.ee

Tartu Ülikooli Kirjastus · Tartu University Press
www.tyk.ee

Acta Societatis Martensis

PEATOIMETAJA · EDITOR-IN-CHIEF

Heiki Lindpere

TEGEVTOIMETAJAD · EXECUTIVE EDITORS

Rain Liivoja
Varro Vooglaid
René Värk

TOIMETAJAD · EDITORS

Erkki Holmila
Kristi Land
Katre Luhamaa
Vahur Made
Eero Medijainen
Lauri Mälksoo
Gilad Noam
Heli Tiirmaa-Klaar
Viljar Veebel

KAASTOIMETAJAD · ASSOCIATE EDITORS

Heiki Eesmaa
Mai Olde
Tiina Pajuste
Aleksandr Popov
Anna Reinsoo
Annika Talmar

KEELETOIMETAJAD · LANGUAGE EDITORS

Anu Seppa
Elizabeth Kaša-Mälksoo

Sisukord · Contents

Eessõna	ix
Foreword	xi
FRIEDRICH FROMHOLD MARTENS (1845-1909)	
Veel üks tuntud ja tundmatu eestlane.....	3
<i>Jaan Kross</i>	
Kesk-Aasia suured mängud: Martensi ajad ja tänapäev.....	6
<i>Rein Müllerson</i>	
Fjodor Fjodorovits Martensi “Eraomandi õigusest sõja ajal”	16
<i>Indrek Olmaru</i>	
ARTIKLID · ARTICLES	
Kohtualluvusnõude kujunemine kolmanda isiku menetlusse kaasamisel Rahvusvahelise Kohtu statuudi artikli 62 alusel.....	27
<i>Jaanika Erne</i>	
Ennetava enesekaitse mõiste rahvusvahelises õiguses peale Bushi doktriini...42	
<i>Helen Eenmaa</i>	
Universaalsed inimõigused <i>versus</i> religioosne õigus: reduktsiooni katse.....	67
<i>Tanel Kalmet</i>	
ÜRO mereõiguse konventsioonide tõlgendamisel ja kohaldamisel tekkivate riikidevaheliste vaidluste lahendamise kord.....	89
<i>Kristi Land</i>	
Eesti karistusõiguslik jurisdiktsioon reisiparvlaeva <i>Estonia</i> huarahu häiriva tegevuse üle.....	108
<i>Rain Liivoja</i>	
Hukutab või päästab? Inimõiguste retoorika ebaterve toime headuse idee väljendamisele.....	121
<i>Varro Vooglaid</i>	
Terrorismi definitsioon: kas tänane tegelikkus või kättesaamatu Püha Graal?	139
<i>René Värk</i>	

Patendiõiguse põhiõiguslikud alused ja piirangud	158
<i>Aleksei Kelli</i>	
“Ajalooline vale”: Eesti alaline neutraliteet Tartu rahulepingus	173
<i>Eero Medijainen</i>	
Common Heritage of Mankind in the Law of the Sea.....	187
<i>Erkki Holmila</i>	
Portraying Genocide: The Nuremberg Trial, the Press in Finland and Sweden and the Holocaust, 1945–46.....	206
<i>Antero Holmila</i>	
Territorial Aspects of the Israeli-Palestinian Conflict: A Legal Perspective on Some Historical and Contemporary Issues	221
<i>Gilad Noam</i>	
LÜHEMAD KAASTÖÖD · SHORTER CONTRIBUTIONS	
Mõtteid ja meenutusi Eesti Vabariigi kontinuiteedist 15 aastat tagasi	241
<i>Heiki Lindpere</i>	
Europe in Search of Itself: Defining the ‘We’ in European Politics	245
<i>Paul Goble</i>	
EESTI PRAKTIKA · ESTONIAN PRACTICE	
Eesti Vabariigi rahvusvahelis-õiguslik praktika 2005. aastal.....	251
<i>Grete Pern</i>	

Eessõna

Kõik kaasaja tsiviliseeritud riigid on üksmeelel, et inimene on isiksus, s.t. subjekt, kellel on teatud võõrandamatud õigused, mida peab rahvusvaheliste suhete sfääris austama. Seetõttu on igaühe isik ja omand, olenemata tema kodakondsusest või rahvusest, kaitstud kogu rahvusvahelise õiguse toimimise ruumis. Isiku kaitses seisnebki riigi lõppülesanne ja rahvusvaheliste suhete eesmärk.¹

Martensi Selts asutati 2004. aasta sügisel eesmärgiga panustada üksikisiku väärtustamise ning inimesekeskse ühiskondliku mõtlemise ja demokraatia põhimõtete edendamisse. Kuna asutajate akadeemilised huvid olid eeskätt seotud õiguse rahvusvahelise dimensiooniga, sai Seltsi eesmärgiks ennekõike edendada rahvusvaheliste suhete ja rahvusvahelise õiguse uurimist ja õpetamist, samuti aidata kaasa nende valdkondade teadmiste laiemale ühiskondlikule levimisele.

Üheks peamiseks vahendiks nimetatud eesmärkide poole püüdlisel on vaieldamatult kirjastamistegevus, kuna just seeläbi näeme võimalust Seltsi põhikirjaliste valdkondade lõikes informeeritud ühiskonna kujunemiseks. Käesoleval ajal käib töö mitme raamatu kirjastamiseks, sealhulgas nii võõrkeelse kirjanduse eesti keeles avaldamiseks kui unustusehõlma vajunud väärtusliku teaduskirjanduse taas kättesaadavaks tegemiseks.

Käesoleva *Acta Societatis Martensis*'e esimese numbri ilmunisega soovime kinnitada, et Seltsi kirjastamisalased ambitsioonid ei piirdu üksnes võõrkeelsete teoste tõlkimise või vanade raamatute kordustrukkide väljaandmisega. Pikemas perspektiivis loodame olla võimelised publitseerima erialast kirjandust ka originaalmonograafiate näol, kuid selleks vajaliku potentsiaali kogumiseks peame ülimalt oluliseks rahvusvahelistest suhete ja rahvusvahelise õiguse alase foorumi avamist.

Nüüd, kui *Acta* näol on selline foorum loodud, jääb üle loota, et Eesti akadeemiline kogukond ning rahvusvahelise suhtlemise ja rahvusvahelise õiguse valdkonna praktikud tervitavad initsiatiivi omapoolse aktiivse panusega. Teisisõnu, kaastööd *Acta* järgmistesse väljaannetesse rahvusvahelise õiguse, inimõiguste ning rahvusvaheliste suhete teemadel on äärmiselt teretulnud. Samuti oleme tänulikud kõikvõimalike soovitude ja ettepanekute eest, mis võiksid aidata publikatsiooni tulevikus parandada. Martensi Seltsi

¹ Фёдор Фёдорович Мартенс, *Современное международное право цивилизованных народов* (Санктпетербургъ, 1882), т. I, стр. 320 [Fjodor Fjodorovitš Martens, *Kaasaegne tsiviliseeritud rahvase rahvusvaheline õigus* (Peterburi, 1882), kd. 1, lk. 320]. Toimetuse tõlge.

koduleheküljel www.martens.ee leiduvatest vormistamis- ja viitamisreeglitest juhindudes ettevalmistatud käsikirju ja muud toimetusele adresseeritud korrespondentsi ootame e-posti aadressil acta@martens.ee.

Lõpetuseks tahame kinnitada, et eksivad kõik, kes arvavad, et teadusajakirja asutamine ja selle esimese väljaande kaante vahele saamine on lihtne protsess. See on nõudnud üksjagu vaeva ning on osutunud võimalikuks üksnes tänu paljude inimeste heast tahtest kantud tegudele. Seepärast kuulub meie tänu ennekõike autoritele, kes on andnud käesolevale väljaandele sisu ning kannatlikult selle ilmumist oodanud. Samuti tahame tänada toimetuskolleegiumi liikmeid ja Anne Kalvit, kes nägid vaeva artiklite toimetamisega ning andsid autoritele väärtuslikku tagasisidet. Meie lugupidamine kuulub Tartu Ülikooli Õigusinstituudile, mis on igakülgselt toetanud rahvusvahelise õiguse distsipliini arengut, sealhulgas käesoleva väljaande ilmumist. Oleks patt jätta märkimata ka meeldiv koostööd Tartu Ülikooli Kirjastusega, mis tulevikus kindlasti jätkub.

10. mai 2006

Tegevtoimetajad

Foreword

All contemporary civilised States are agreed that man is a person, that is, subject of certain inalienable rights which must be respected in the domain of their mutual relations. Therefore every person, irrespective of citizenship, presently finds protection of his person and ownership throughout the entire space of the operation of international law. The ultimate purpose of the State and the purpose of international relations is the protection of the person.²

The Martens Society was founded in the autumn of 2004 with a view to cultivating respect towards individual human beings, human centred societal thinking and the principles of democracy. As the academic interests of the founders were related to the international dimension of law, the primary purpose of the Society became to promote research and education in the fields of international law and international relations, and to disseminate knowledge in these fields in the society at large.

One of the main tools in fulfilling this purpose is publishing. Thereby the Society seeks to contribute to the development of a society informed in international affairs. At present, work is underway for the publication of a number of books, including translation of some already published works into Estonian as well as reprinting some valuable historical texts in contemporary style and form.

We believe that the present volume is an indication that the Society does not limit its publishing activities to translating and producing facsimiles of old books. Hopefully it will soon be possible to publish original monographs under the auspices of the Society. But in order to gain the necessary potential, including contributors and readers, and experience to do so, a forum for discussing issues of international relations and international law is necessary.

Such a forum – in the form of the *Acta Societatis Martensis* – is hereby opened and we hope that the Estonian academic circles and practitioners in the field of international affairs will contribute thereto. In other words, papers on topical issues of international law, human rights and international relations are very welcome. We would also be grateful for any suggestions or comments that

² Фёдор Фёдорович Мартенс, *Современное международное право цивилизованных народов* (Санктпетербургъ, 1882), т. I, стр. 320 [Fyodor Fyodorovich Martens, *Contemporary International Law of Civilised Nations* (St. Petersburg, 1882), vol. 1, p. 320]. The English translation is taken from Vladimir Vasilievich Pustogarov, *Our Martens – F.F. Martens: International Lawyer and Architect of Peace* (William E. Butler, ed. & transl., The Hague, London & Boston: Kluwer Law International, 2000), pp. 76–77.

could help to improve this publication in the future. Articles and shorter contributions, adhering to the *Acta* house style as described on the website www.martens.ee, and other correspondence to the editors should be addressed to acta@martens.ee.

We would like to take this opportunity to place on record that those who believe that founding a scholarly journal or yearbook and compiling its first volume is an easy task are gravely mistaken. This has required quite a bit of work and would not have been possible without the kind support and assistance of a great many people. We are thankful, in the first place, to the authors of the articles that appear in this volume for their contribution and, in particular, their patience in sitting out the rather lengthy editing and publication process. We are also grateful to members of the Editorial Board and Ms Anne Kalvi, whose efforts were of much assistance to the authors in improving their work. Thanks are also due to the Institute of Law, University of Tartu, for its unwavering support to the discipline of international law in Estonia, including support to the present publication. It would be a great oversight if we neglected to mention Tartu University Press which has been a most trustworthy partner in this endeavour and we are confident that our cooperation will continue in the future.

10 May 2006

The Executive Editors

FRIEDRICH FROMHOLD MARTENS
(1845-1909)

Veel üks tuntud ja tundmatu eestlane*

Jaan Kross

15. augustil 1845 sünnib Pärnu linnas rätsep Friedrich Villem Martensil ja tema naisel Annal poeg Friedrich Fromhold. Ta on viimane viie või kuue lapse reas ja kui temast siin juttu tehakse, siis muuseas ka sellepärast, et tema elukäigus järjekordselt teostub noorima lollikese kuulsakstõusu imeline muinasjutu-vormel.

Rätsepaametit Pärnus peab Friedrich Fromholdi isa õieti ainult oma elu viimaseil aastail, ja paistab, et ilma erilise eduta. Enne seda on vana Martens olnud pikka aega oma kodukihelkonnas Audrus kirikumees, oreliehitaja, köster ja kihelkonna koolmeister. Teised Audru Martensid on valdavalt olnud sepad, möldrid, kõrtsmikud, kingsepad, tavaline osalt saksastuv antvärgi-rahvas tollases maa- ja mõisakeskkonnas. Võimalik, et vabatalupoegade suguvõsa, kelle juuri mõni uus Martin Lipp uurida võiks.¹ Muuseas, köstriametis on olnud vana Martensi eelkäijaks ühe teisegi tuntuks tõusnud mehe isa: vana Saebelmann, kelle poeg Aleksander, C. R. Jakobsoni poolt talle antud nimega Kunileid, on eesti esimene rahvuslik helilooja.

Friedrich Fromhold Martens on viieaastane, kui isa sureb. Varsti sureb ka ema, ja poiss on kümnene, kui ta satub sugulaste vahendusel Peterburi luteri kiriku orbudekooli. Ta teeb selle kooli kiiresti läbi. Tema õppimisõhin häälestab heatahtlikke toetajaid, nii et ta pääseb Peterburi nn. Annenschule'sse ja lõpetab 1863 sealsamas gümnaasiumi. Hiilgavale õppeedukusele on lisandunud varaküpse poisi meeldiv käitumine ja nõtkete suhtlemisvõime. Friedrich Fromhold leiab soosijaid, kes on valmis osutama talle tuge ülikoolistuudiumi tarvis. 1867 lõpetab ta kolme aasta kümne kuuga ja kandidaadikraadiga Peterburi ülikooli õigusteaduskonna – lõpueksamihinneteks viiepallisüsteemis 15 "viit" ja 2 "nelja". 1869 saab ta sealsamas magistriks rahvusvahelise õiguse alal. 1873 omandab ta väitekirjaga "Konsuleist ja konsulaarjurisdiktsioonist Idamail" doktorikraadi. Ta komandeeritakse pooleteiseks aastaks Lääne-Euroopasse õppe- ja uurimistöele. Ta on kakskümmend kaheksa aastat vana, kui talle antakse Peterburi ülikoolis rahvusvahelise õiguse professor.

Akadeemilise karjääri värav, tollasel Venemaal Martensi taolise päritoluga mehe jaoks ainus ülespääs peale sõjaväelise karjääri, on talle sellega lahti. Ja

* Algselt ilmunud kogumikus Jaan Kross, *Vahelugemised IV* (Tallinn: Eesti Raamat, 1986) 127–130. Taasavaldatud autori lahel loal.

¹ Martin Lipp (1854–1923), luuletaja ja kultuuriloolane, muuhulgas tegeles genealoogiaga ning avaldas uurimused *Masingite suguvõsa* (Tartu: Postimees, 1907) ja *Karellide suguvõsa* (Tartu: A. Annuk, 1932) – Toimetuse märkus.

uinuvaks riviprofessoriks ei jää ta teps. Tast saab kiiresti rahvusvahelise õiguse tunnustatumaid autoriteete mitte üksnes Tsaari-Venemaal, vaid küllap kogu Euroopas. Tema peateoseid "Tsiliviliseeritud riikide rahvusvaheline õigus" ilmub mitmeis väljaandeis, tõlgitakse üheksasse keelde ning on aastakümneid paljude maade ülikoolides standardõpikuks. Rööbitine ja niisama keskne Martensi töö on Venemaa poolt välisriikidega sõlmitud lepingute koondväljaanne, üksteist suurt üksikasjaliku ajaloolise kommentaariga varustatud köidet.

Samal ajal saab Martens kiiresti tuntuks oma ainulaadsete entsüklopeediliste teadmistega ning briljantse ja mitmekeelse sõnastamisoskusega. Nende omadustega lükkab Audru kõstri ja Pärnu rätsepa poeg kui asendamatuks osutuv spetsialist enese ees lahti ka rahvusvahelisõigusliku tegevuse diplomaatilise sfääri, mis on ju neil aegadel akadeemilise tööpõlluga võrreldes veel hoopis suletum ja traditsionaalsem. 1880. aastaist alates on Martens kümneid kordi Venemaa juhtivaks esindajaks olulistel rahvusvahelistel konverentsidel, kaasa arvatud Haagi rahukonverentsid 1899 ja 1907. Muuseas on Martens Vene delegatsiooni liikmeks ka Vene-Jaapani rahuõlmimisel Portsmouthis, USA-s, 1905.

Martensi tegevuse kolmas ja mõnikord kõige olulisemaks peetud liin on ta töö rahvusvahelises vahekohtuis. Martens oli sajandivahetuse eelsel ja järgsel aastakümnel tunnustatumaid ja otsitumaid arbiitreid riikidevaheliste üksik-konfliktide lahendamiseks poolte kokkuleppel moodustatud arbitraazides. Ühelt poolt püüdnud sujuv seltskonnanimine, teisalt hasartne tennise-mängija, oli Martens arbiitrina kiidetult erapooletu, süvenemissuutlik ja järjekindel. Järelehüüdes, mille – pealkirjaga "Suur rahuehitaja" – avaldab ta surma puhul Londoni "Times", öeldakse muuseas:

Rahvusvahelise vahekohtu, võiks ütelda organiseeritud rahuloome ajalugu oli pikka aega tema tegevusega hõlmuv. Kui rahvusvahelisel vahekohtul peab olema niisugune tulevik, nagu sellele sageli ennustatakse, siis üksnes tingimusel, et leidub vahekohtunikke, haritud ja avara kultuuriga mehi, õiglasi mehi, kes ei käsitle nende lahendada antud küsimusi mitte alateadlikultki omast rahvuslikust vaatevinklist.

Mainigem siin mõningaid Martensi autoriteetsuse väliseid mõõdupuid: ta oli Vene Välisministeeriumi nõukogu alatine liige, Genfi Rahvusvahelise Õiguse Instituudi asepresident,² Prantsuse Instituudi liige, veidral kombel Kongo riiginõukogu liige, Cambridge'i, Edinburghi ning Yale'i ülikooli audoktor, Peterburi ülikooli teeneline professor ja Peterburi Keiserliku Teaduste Akadeemia kirjavahetajaliige. Encyclopedia Americana 1966. aasta väljaanne kinnitab, paraku alusetult, et Martens olevat saanud aastal 1902 Nobeli rahuauhinna.

Martens sureb südamerabandusse Valga raudteejaamas, teel Pärnust Valga kaudu Peterburi, 7. juunil 1909.

Sel surmapaigal on eluaeg reisirõõm viibinud mehe puhul pisut sümboolnegi varjund: ring saab täis ikkagi Eesti serva peal. Ja sünnipaigale küllaltki lähedal.

Tõepoolest, Martensi seos Eestiga on omal moel üksnes formaalne. Tollase Eesti avalikkusega polnud Vene riigi kõrgel ja lojaalsel ametikandjal mingit

² ENE andmeil president – Autori märkus.

ligemat sidet. Peale põgusate kontaktide mõnede akadeemiliste või kirjanduslike eestlastega Peterburis (Puusepp, Ruttoff, Piip).³ Ja peale juhuslike sisseastumiste Peterburi eesti seltsidesse. Martensi ringkond oli teine. Tema naine Katharina Thur oli senaatori tütar ja ka perekondlik lävimisring sellele vastav. Aga emotsionaalne side kodumaaga ja omaenese lähtega jäi tal ilmselt püsima. Ta säilitas majakese Pärnus ja käis seal kõigi välisreiside vahel suvitamas. Vanimad pärnakad mäletavad tänini, et tähtis härra kõneles veatult ja mõnuga eesti keelt. Teatakse sedagi, et ta Peterburi kateedris tavatses just nagu braveerida sellega, et tal oli Riias kingsepast vend ... Ning ta surmateade lehtedes ei saanud ilma tollase avalikkuse kindla teadmisetega ta enda eluaegse salgamatusega lisada, mis seal lisati: 7-ndal juunil suri seal ja seal see ja see, *sünnimise poolst eestlane*.

³ Ludvig Puusepp (1875–1942), arstiteadlane, neurokirurgia rajajaid maailmas, õppis ja töötas kuni 1920. aastani Peterburis; Christian Ruttoff (Kristjan Rajasaare, 1879–1940), näitekirjanik; Ants Piip (1884–1942), diplomaat ja rahvusvahelise õiguse teadlane, õppis Peterburi ülikoolis aastatel 1908–1913 — Toimetuse märkus.

Kesk-Aasia suured mängud: Martensi ajad ja tänapäev

Rein Müllerson*

See on suur au ja meeldib mulle väga, et mind kutsuti pidama esimest Martensi mälestusloengut – loodetavasti saavad need loengud traditsiooniks. Muidugi ei saa kõik loengud olla pühendatud Martensile – tavaliselt on niisugused loengud aktuaalsetel teemadel rahvusvahelisest õigusest, rahvusvahelisest poliitikast, aga esimene loeng ei peaks olema Martensiga seotud ainult formaalselt. Seepärast valisin ma teemaks Kesk-Aasia ja sealsed suured mängud – ka Martens kirjutas sellest ning oli vastavast temaatikast väga huvitatud, see oli üks “tema teemasid”.¹

Minu enda huvi Kesk-Aasia vastu on otseselt seotud Martensiga, kuigi kindlasti mitte ainult. Ma ei hakanud ÜRO esindajaks Kesk-Aasias pelgalt seetõttu, et olin palju Martensist lugenud ning tundsin tema raamatuid, vaid ikka oma huvist, kuid kindlasti mängis Martens minu tegevuses olulist rolli. Siin olid kindlasti ka teised, nt. materiaalsed põhjused, kuna ÜRO esindaja palk on suurem, kui Londoni Ülikooli professoril. Samas võib vankumatult kinnitada, et huvi Martensi vastu oli üheks põhjuseks. Mitte ainult selle pärast, et Martens oli eestlane – minule eriti ei meeldigi, kui öeldakse “esimene eesti päritolu”. Moskvas Ülikoolis töötanud professor-akadeemik Tunkin oli alati kriitiline, kui öeldi “esimest korda Nõukogude Liidus”. Tema küsis, et mida see tähendab – teaduslik väärtus on millelgi, mida tehakse esimest korda maailmas. Teha midagi esimest korda Nõukogude Liidus võis tähendada teha sama asja sajandat korda maailmamastaabis – ratas on ikka juba leiutatud. Seetõttu ei ole mõttekas rääkida ka nt. esimesest eesti soost odaviske maailmameistrist – ta on lihtsalt hetke parim odaviskaja maailmas. Olla vastaval alal parim Eestis võib siiski tähendada olla maailmas sel alal kümnes või koguni kahekümmes. Martens ei olnud kõige tuntum eesti soost rahvusvahelise õiguse spetsialist – ta oli lihtsalt 19. sajandi lõpu ja 20. sajandi alguse üks tuntumaid rahvusvahelise õiguse asjatundjaid üldse. Tema rahvus ei olegi

* Londoni Ülikooli King's College'i rahvusvahelise õiguse professor ja õppetooli juhataja, Akadeemia Nord audoktor ning rahvusvahelise õiguse professor.

¹ Tema 1879. või 1880. aastal välja antud raamat on tõlgitud mitmesse keelde, nende hulgas inglise ja prantsuse keel, ning avastasin, et võrdlemisi hiljuti veel ka Hispaania keelde. Viimati mainitud asjaolu on mõnevõrra üllatav, kuid see näitab, et raamat ei ole veel 20. sajandi lõpukski oma aktuaalsust kaotanud. Raamatu pealkiri on tõlgituna “Venemaa ja Inglismaa Kesk-Aasias”, originaalis “Россия и Англия в Средней Азии”.

akadeemilises plaanis sedavõrd oluline. Ta on ainuke rahvusvahelise õiguse spetsialist, kelle kuju on Haagis Rahvusvahelises Kohtus.

Martensiga on mul ka isiklikud paralleelid selles mõttes, et tema oli tollases pealinnas Peterburis kohaliku ülikooli rahvusvahelise õiguse professor, mina hilisemas pealinnas Moskvast Riigi ja Õiguse Instituudis osakonnajuhataja ja sisuliselt umbes samasugusel kohal, kui Martens sada aastat varem. Martens oli Venemaa välisministrite ja ka tsaar Nikolai II nõunik, mina andsin rahvusvahelise õiguse küsimustes nõu Mihhail Gorbatšovile. Sellised paralleelid on muidugi huvitavad. Veelgi enam, kui te olete lugenud Jaan Krossi raamatut "Professor Martensi ärasõit", siis teate, et Martensil endalgi oli paralleele niiöelda Saksa Martensiga, kelleks oli umbes sada aastat varem elanud, samuti rahvusvahelise õiguse professor Georg Friedrich von Martens. Kuigi ei ole kindlalt teada, kas see on Jaan Krossi looming või mõtles Martens tõesti nendest paralleelidest, aga mina olen küll seda huvitavaks pidanud. Kui Martens oli pärit Pärnumaalt, siis mina Valgamaalt – külapoisid mõlemad.

Martens kirjutas Kesk-Aasiast seetõttu, et 19. sajandi lõpu suurimaks koloniaalseks kokkupõrkeks oli "külm sõda" Venemaa ja Inglismaa vahel ning see toimus just Kesk-Aasias. Kuigi huvi näidati üles ka enne seda, hakkas Venemaa tõsisemalt Kesk-Aiasse tungima 19. sajandi alguses. Vaadates kaardile, näeme mitmeid Kesk-Aasia maid, neist suurim – Kasahstan – hõlmab poolt Lõuna-Siberit. Venemaa alustas maade ja rahvaste koloniseerimist Kesk-Aasia põhjaosast; Inglismaa seevastu tungis nimetatud piirkonda lõunast läbi India ja Pakistani, mis kujutasid sel ajal ühtset India Raj'i. Tollal oli see Inglismaa koloonia. Nii laiendas Inglismaa oma valdusi põhja poole. Huvitaval kombel sai Inglismaa oma vallutusretkede vältel kaks korda Afganistanis tugevalt lüüa. Sada aastat või natuke enam hiljem tungis ka Venemaa, tollane Nõukogude Liit, samuti Afganistani ning tagajärjed olid enam-vähem samasugused. Võib-olla on keegi lugenud Rudyard Kiplingi kuulsat raamatut "Kim", sellest on tehtud ka mitmeid filme. Kim oli üks luurajatest, kes uuris võimalusi pääsemaks üle Pamiiri mägede põhja-aladele, mis praegu kujutavad Kesk-Aasiat. Just nimetatud raamatus kasutab Kipling esimest korda avalikult väljendit "suur mäng" (*the great game*) ja just tema kasutusest on see termin saanud üldtuntuks. Nii kui Kesk-Aasias midagi suurt toimub, öeldakse ikka *the new great game is on* – "käimas on uus suur mäng". Ja tõesti, nüüd on taas käimas uus suur mäng, millest ma tahaksingi rääkida ja tuua selle kohta mõningaid ajaloolisi paralleele.

Hiljuti Usbekistanis viibides külastasin Bukhara't, kus asub suur auk nimega Zindan, milles hoiti kurjategijaid. Tol ajal veel konge ei olnud ja kuna väljas oli soe, hoiti neid augus, kuhu visati vahel ka süüa, et vangid ära ei sureks. Seal oli ka kaks inglasi, kelle pead küll lõpuks maha löödi, kuid enne seda veetsid nad Zindanis mitmeid kuid, kui mitte terve aasta. Üks oli kapten Connelly ja teine kolonel Stoddart. On huvitav, et just Connelly oli tegelikult esimene, kes kasutas fraasi "*the great game in Central Asia between Russia and England*" (Kesk-Aasia suur mäng Venemaa ja Inglismaa vahel). Tulenevalt asjaolust, et Connelly oli luuraja, mitte maailmakuulus kirjanik, ei saanud kõnealune väljend tema kasutuses Kipling'i antuga võrreldavat häält.

Aga peatume siis lühidalt küsimusel sellest, millised on paralleelid Martensiga. Olen lugenud mitmeid Martensi artikleid ja just tema oli üks vähestest tolaeagsetest rahvusvahelise õiguse spetsialistidest, kes omas koloniaalpoliitika suhtes äärmiselt kriitilist seisukohta — eriti Aafrika suunal. Viimati nimetatud maailmajao koloniseerimine algas just ajal, mil Martens hakkas tegelema rahvusvahelise õigusega. Aafrika koloniseerijaiks olid Inglismaa, Hispaania, Portugal ning eriti Belgia. Martens oli oma artiklites väga kriitiline Belgia kolonialismi suhtes Aafrikas ja esines kritiseerivate ettekannetega ka Rahvusvahelise Õiguse Instituudis, mille üheks loojaks ta oli. Teisest küljest suhtus Martens Venemaa kolonialismi Kesk-Aasias väga positiivselt — selles ei näinud ta mingit vastuolu. Kahtlemata on see ka loomulik, kuna inimese seisukohad olenevad paratamatult tema vaatekohast.² Võib-olla ta tõesti siiralt uskus, et Venemaa koloniaalpoliitika Aasias on midagi muud kui Briti või Belgia oma — seda ei tea. Tõtt-öelda on tänagi Venemaal levinud mõtlemine, et kõnealuse riigi tegevus Aasias ei kujutanud koloniseerimist ega okupeerimist, vaid midagi põhimõtteliselt muud. Sellegi üle ei saa aga imestada, kuna enamik riike arvavad, et nende poliitika on teiste omast midagi kvalitatiivselt erinevat — ja loomulikult mitte negatiivses tähenduses. Oma 1880. aasta raamatus³ kirjutas Martens nähtusest, mille kohta öeldakse tänapäeval *mission civilisatrice*: tsivilisatsiooni missioon mittetsiviliseeritud maailmas. Sellelt lähtekohalt jaotas Martens riike kolme kategooriasse, mis oli vägagi tavaline:

- tsiviliseeritud ehk Euroopa rahvad;
- pooltsiviliseeritud rahvad, nagu Türgi Otomani impeerium, Jaapan ja Hiina. Siin pidas ta silmas rahvaid, kel on enam-vähem korralik valitsus, aga puudub veel piisavaks peetav tsiviliseerituse tase;
- nn metsikud (k.a. Kesk-Aasia) rahvad, kelle kohta rahvusvaheline õigus ei kehti, kuna isegi, kui nad üldse midagi lubavad, ei pea nad kunagi oma sõna. Sellepärast ei nähtud ka mõtet ega võimalust kaasata neid põhimõttel *pacta sunt servanda* põhinevasse rahvusvahelise õiguse süsteemi.

Oma raamatus rõhutab Martens õige sageli, et Inglismaal ja Venemaal on Kesk-Aasia metsikute rahvaste tsiviliseerimise missioon. On tähelepanuväärne, et siinkohal ei esine vahetegu Inglismaa ja Venemaa vahel. See on üks nendest joontest, millel on paralleele kaasaja poliitikaga Kesk-Aasias. Kaasajal ei nimeta keegi rahvaid metsikuteks ega mittetsiviliseerituteks. Sellest hoolimata on paljudel riikidel olemas inimõiguste diplomaatia — *human rights diplomacy* — mis ei ole oma olemuselt midagi muud kui ümberrietatud *mission civilisatrice*. Samuti on Kesk-Aasias kaunis rohkearvuliselt esindatud nii ÜRO kui OSCE, mis tegelevad seal inimõiguste ja demokraatia edendamiselega. Ka see on missioon ning tõtt-öelda olin minagi selle osaks.

Nüüd tahaksin ma väga lühidalt peatuda küsimusel selle kohta, kas on võimalik eksportida inimõigusi ja demokraatiat kohtadesse, kus neid ei ole või kus isegi ei eksisteeri nende juurutamise eeldusi. ÜRO ja OSCE dokumendid

² Martensist rääkides tuleb alati meeles pidada, et erinevalt paljudest ülikooli õppejõududest --- n.-ö. puhastest teoreetikuteist — oli ta diplomaadina oma riigi teenistuses.

³ Федор Федорович Мартенс, *Россия и Англия в Средней Азии* (Санкт-Петербург: Э. Гартъе п/ф, 1880), 91с.

lähtuvad põhimõttest, et kõik inimõigused on universaalsed, ühesugused ja kõikidele vastuvõetavad. Tuleb nentida, et nimetatud eeldus ei ole tõene: sellest nähtub valgustusajastu ideaalide absolutiseerimine. Inimõigused ei olene ainult inimeste tahtest, vaid ka konkreetse ühiskonna iseloomust. Inimesed võivad ju olla ühesugused, aga ühiskonnad on kardinaalselt erinevad — neist igan on oma traditsioonid ja arengutase. Sellepärast ei tohikski öelda, et kõik nendesse lepingutesse kirjutatud põhimõtted on kõikjal ühtmoodi kohaldatavad. Teisest küljest, kui me elame maailmas, mis on muutumas üheks suureks külaks, siis ei ole võimalik olukord, kus ühel pool on demokraatia, põhivabadused, turumajandus ja majanduslik õitseng, samal ajal kui teisel pool on õiguste rikkumine (või koguni puudumine), autokraatia, tsentraliseeritud majandus (või majanduslik kaos) ning valitseb täielik heaolu puudus. Kuivõrd kõik ühiskonnad on saanud teineteisest sedavõrd sõltuvaks, on praegusel ajal elu maailmas võrdlemisi keeruliseks muutunud.

Võin tuua ühe näite. Immigratsioon riikidest, kus on kodusõjad, rahutused, terrorism jms. toimub riikidesse, kus sõda ei ole ja kus on parem elada — see on möödapääsmatu. Nagu ma olen varemgi korduvalt märkinud, ei tee siin seaduse ja piirivalvega suurt midagi. Immigratsiooni saab küll ajutiselt piirata, kuid täielikult seda lõpetada ei saa. Viimasel ajal on muutunud populaarseks poliitika mitte aktsepteerida põgenikke ja majanduslikke immigrante, vaid pigem üritada parandada olukorda riikides, milles valitsev olukord sunnib neid põgenema või paremat elukohta otsima. Kui seda ei tehta, hakkab kogu maakeral toimuma liikumine sealt, kus "halb", sinna, kus "parem". Vene keeles on vanasõna, et kala otsib kus sügavam, inimene kus parem. Minu arvates on see möödapääsmatu — just nagu armastas öelda seltsimees Gorbatsšov, "protsess on alanud". Sellepärast on muidugi arusaadav, et nii lääneriigid, rahvusvahelised kui ka valitsustevälised organisatsioonid osalevad aktiivselt Kesk-Aasia demokraatia, turumajanduse ja inimõiguste keskse ühiskonna loomises. Ka mina osalesin seesuguse sisuga ettevõtmistes.

Viimasel ajal olen aga teinud tähelepaneku — ja siin on kinnituseks hiljutised verised sündmused Usbekistanis —, et iga uus võimule tulev valitsus, olgu see Usbekistanis või Kõrgõzstanis, oma eelkäijaga võrreldes midagi uut ja paremat ei too. Demokraatlikke loosungeid kasutatakse põhjusel, et ei olda võimul. Samas võimulolijad, nagu Kutšma või Akajev, ei kasuta demokraatlikke loosungeid, sest nad on soovitu saavutanud ning ihaldavad üksnes võimule püsima jääda. Demokraatlikku retoorikat kasutatakse aga võimule pääsemiseks. Kutšmal oli oma toetajaskond — riigisisene ja Venemaa —, opositsioonil oli oma — riigisisene ja lääneriigid. Samas ei saa ju öelda, et oleks sisulist vahet. Sama kehtib Kesk-Aasia nn. revolutsioonide kohta, mis on maakeeli väljendudes lihtsalt riigipöörded. Süsteemi muutmiseks võib rääkida, kui valitsused hakkavad teineteist enam-vähem vabatahtlikult ning mõistliku intervalliga vahetama. Ei ole tähtis, kas võimul on Kutšma või Juštšenko — on oluline, et peale Kutšmat tuleks Juštšenko ja peale Juštšenkot jälle Kutšma (või keegi teine). Ühesõnaga on tähtis, et võim vahetuks — see looks eeldused, et demokraatia saaks üldse juurduma hakata. Ajalugu on tihti näidanud, et üks võimalus võimule pääsemiseks on olla n.-ö. demokraatlikult orienteeritud ja

läänemeelne ning saada seeläbi lääneriikide abi ja toetust. Samas on ajalugu ka selles osas ühene, et ka sedasi võimule tulles hakatakse mõne aja pärast käituma sarnaselt kõigi eelmiste võimuesindajatega.

Eelöelduga kõrvu peab täheldama, et olukord ei ole mingil juhul lootusetu. Minu arvates on Kesk-Aasias võimalik nii mõndagi muuta ja piirkond on praegu kindlal tõusuteel, eriti mis puudutab majandust. Samuti ei ole piirkond sugugi lootusetu demokraatia juurutamise vaatevinklist, eriti võrreldes oma naabrite Afganistani ja Pakistaniga. Kesk-Aasia naised peaksid tõesti tänama ei tea kas Allahit või kommunistlikku parteid, sest võrreldes sookaaslastega Pakistanis või Afganistanis on nende elu oluliselt parem. Ka haridustase on oluliselt kõrgem. Kui näiteks Pakistanis on elanikkonnast kirjaoskajaid kõigest nelikümmend protsenti, siis kõige vaesemas endises Nõukogude Liidu Kesk-Aasia vabariigis Tadžikistanis on vastav protsent üheksakümmend viis. Peale Nõukogude Liidu lagunemist on see arv küll mõnevõrra langenud. Tendentsid tervishoiu, hariduse ja eriti naiste ühiskondliku positsiooni vallas on aga siiski negatiivsed.⁴

Nii mõneski ühiskonnaelu valdkonnas toimub Kesk-Aasias ikkagi tagasimineku. Kuid siiski jään endale kindlaks, et võrreldes näiteks Lähis-Idaga, kus liitlased on viimastel aastatel suurt demokraatia ja inimõiguste juurutamise initsiatiivi üles näidanud, on Kesk-Aasias vastavasisuliste eesmärkide poole püüdlemine oluliselt lihtsam. Põhjuseid on loomulikult palju, kuid üheks peamiseks on kahtlemata erinev ilmaliku ja religioosse sfääri vahekorras. Kesk-Aasia islam on Lähis-Idas valitsevast paljude parameetrite osas oluliselt erinev. Esiteks on selles suur osa sufismil. Sufism on islami müstiline osa; sufid saavad jumalaga suhtlemisega hakkama mullade vahendusega. See tähendab, et nad räägivad jumalaga otse, vahetult. Sellepärast on nende islam tunduvat mõõdukam kui Lähis-Idas – eriti suur on erinevus Saudi-Araabias levinud vahhabismiga. Teiseks faktoriks, mis on muutnud Kesk-Aasia islami naabrite omast mõõdukamaks, on see, et sealsed rahvad – eriti kasahhid ja kirgiisid – on peamiselt nomaadid, kes ei praktiseeri paikset eluviisi. Sama võib öelda turkmeenide kohta, misvastu usbekid ja tadžikid on mõnevõrra teistsugused. Nomaadide islam ei saa olla nii äärmuslik kui paiksete rahvaste oma – viimastele on äärmuslikud ideed reeglina vastuvõetavamad.

Kolmas põhjus on tihedalt seotud minevikuga Nõukogude Liidus. Peab nentima, et ilmalikku ja religioosset sfääri lahutades ja viimast ahistades suutis Nõukogude Liit mõnes osas siiski ka midagi kasulikku ära teha (kuigi pärast Liidu lagunemist tõusis religiooni osa märgatavalt). Eestis ei ole seda vist eriti tunda, aga Venemaal on Vene õigeusu kiriku osa märgatavalt suurenenud –

⁴ Hiljutisel viisiidil Kõrgõzstani avastasin, et pruudi varastamises seisnev pulmakomme on muutunud mängust tõsiseks probleemiks. Nüüd varastatakse pruute sõna otseses mõttes, eirates täielikult viimaste arvamust. Kommete järgi on pruudil peale vargust väga raske uuesti mehele saada, kuna nende samade tavade kohaselt on ta juba abielus. Juristid peavad tihti lugu juriidilistest kurioosumitest. Tõestisündinud loo kohaselt jõudis Peeter I-ni ühe aadliku kaebus, et üks kaardiväeohvitser oli tema tütre varastanud. Peeter määras kaardiväelasele nuhtluse ja käskis tüdrukuga isa juurde tagasi saata – seejuures oli selge korraldus tüdruk neitsiks lugeda. Kesk-Aasias selliseid korraldusi ei arvestata. Varastatud pruudil, kui ta ei ole nõus vargaga abielluma, on väga raske kui mitte võimatu uuesti mehele saada.